

ΟΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΝΟΒΟΥ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ*

Τὸ Τούρνοβο (σήμερ. Γοργοπόταμος) ἀνήκει στὰ γνωστὰ μαστοροχώρια τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας. Σήμερα παρουσιάζει εἰκόνα ἐγκαταλείψεως, ἀφοῦ οἱ μόνιμοι κάτοικοι τοῦ ἔχουν περιορισθεῖ σὲ ἐξήντα περίπου καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ εἶναι ἐρειπωμένα. Κύρια ἐπαγγέλματα τῶν κατοίκων ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ κτηνοτρόφου, τοῦ ξυλουργοῦ, τοῦ ξυλογλύπτη καὶ τοῦ κτίστη. Οἱ τεχνίτες ξεκινοῦσαν συνήθως μετὰ τὴν Καθαρὴ Δευτέρα¹, μαζὶ μὲ ἄλλους ἀπὸ κοντινὰ χωριά (Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη, Χιονάδες, Πληκάτι κ.ἄ.), γιὰ νὰ ἀναζητήσουν ἐργασία στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα, καθὼς καὶ στὴν Ἀλβανία, στὴ Μικρὰ Ἀσία, στὴ Σερβία καὶ στὴ Βουλγαρία.

Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον καὶ τὰ ἐσωτερικὰ πολέμικα γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν, οἱ περισσότεροι ἐγκαταστάθηκαν ὁριστικά στοὺς τόπους τῆς ἐργασίας τους, ὅπου ἄρκετοί ἔπαψαν νὰ ἀσκοῦν τὸ παραδοσιακὸ ἐπάγγελμά τους. Οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὰ παραπάνω ἐπαγγέλματα. Ἐχουν περιορισθεῖ στὴ γεωργία καὶ τὴν κτηνοτροφία.

Ἀπὸ τοὺς παλιότερους τεχνίτες, οἱ ξυλογλύπτες γενικὰ τοῦ Τουρνόβου ἦταν φη-

* Ἡ μελέτη αὕτὴ ἀνακοινώθηκε στὸ Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου, ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ ΙΜΧΑ στὰ Ἰωάννινα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1979, καὶ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐργασίας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν ξυλογλυπτῶν τοῦ Τουρνόβου. Σὲ πρώτη φάση ἐντοπίζονται οἱ τεχνίτες καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἔργων τους καὶ ἐξετάζονται ὁ τρόπος καὶ οἱ ἰδιαιτερές συνθήκες ἐργασίας τους, ἡ ἰδιάζουσα οἰκογενειακὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ τους ὁργάνωση καὶ ἐντοπίζονται οἱ περιοχές ὅπου κυρίως ἐργάστηκαν. Ἐκτενέστερη μελέτη μας γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, πλαισιωμένη μὲ ἀρχεακὸ καὶ φωτογραφικὸ ὕλικό, δημοσιεύεται στὸ περ. Ἀρμολοί, τευχ. 11 (1982).

1. Θέμιδος Χατζηγεωργίου, Ἡ ἀποδημία τῶν Ἡπειρωτῶν, Ἀθῆναι 1958, σ. 62 - 63. Πρβλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354 - 1833), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 353.

μισμένοι ανάμεσα στους όμοτέχνους τους (από την Ήπειρο, τη Δυτ. Μακεδονία και την περιοχή του Άσπροποτάμου)¹ και τὰ ἔργα τους κοσμοῦν σημαντικό ἀριθμὸ νᾶων καὶ ἀρχοντικῶν τῆς Βαλκανικῆς².

Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτομε μέχρι τώρα γι' αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ ἐπιτόπια κυρίως ἔρευνα (τὸ καλοκαίρι τοῦ 1978) καθὼς καὶ ἀπὸ πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τῆς οἰκογένειας Σκαλιστῆ³, ποὺ συνεχίζουν μέχρι σήμερα τὴν πάνω ἀπὸ δυὸ αἰῶνες οἰκογενειακὴ παράδοση στὴν ξυλογλυπτικὴ.

Οἱ ξυλογλύπτες τοῦ Γοργοποτάμου, ὅσο τουλάχιστον μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, ἀνῆκαν βασικὰ σὲ μιὰ οἰκογένεια μὲ τὸ ὄνομα Σέχη. Μιὰ δευτέρη οἰκογένεια ξυλογλυπτῶν, οἱ Βούρηδες⁴, φέρονται ὡς μακρινοὶ συγγενεῖς τῆς ἴδιας οἰκογένειας Σέχη καὶ εἶχαν ὡς κύριο ἐπάγγελμα τὴν ξυλουργικὴ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τὴν ξυλογλυπτικὴ. Συγγενὲς ἐπίσης τῶν Σέχηδων, ἀπὸ μητέρα, καὶ μαθητὴς τους ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς Παπαγεωργίου (β' μισὸ τοῦ 19ου αἰ.), χωρὶς διάδοχο στὴν τέχνη.

Ἡ οἰκογένεια Σέχη, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ κυρίως λόγος ἐδῶ, ζεῖ στὸν Γοργοπόταμο τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὅρισμένα μέλη της ἐμφανίζονται μὲ τὸ ἐπώνυμο Ταλιαδόρος - Ταλιαδούρος⁵ ἢ Σκαλιστῆς. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ὀφείλεται, ὅπως εἶναι φανερό, στὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἑκαστοῦ. Ἀπὸ τὰ γραπτὰ στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ μνημῶνα τῆς κοινότητος Γοργοποτάμου, διασταυρωμένα μὲ προφορικὰς πληροφορίες τῶν κατοίκων καὶ τῶν ἀπογόνων τῆς οἰκογένειας Σκαλιστῆ, προκύπτει τὸ ἐπόμενο γενεαλογικὸ δένδρο γι' αὐτὴν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἐξῆς:

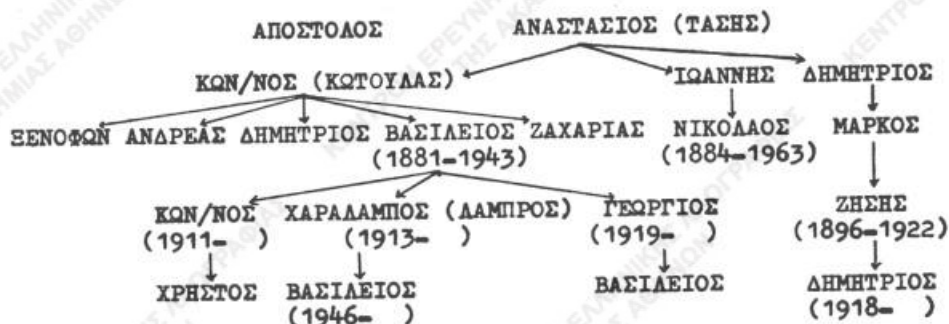
1. Anghéliki Hadjimihali, La sculpture sur bois, Athènes 1950, σ. 16 κέξ. Πρβλ. Κίτσοῦ Μακρῆ, Ξυλογλυπτικὴ, στὸν τόμο: Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία, Ἀθήνα 1969, σ. 50.

2. Anghéliki Hadjimihali, ὁπ. π., σ. 17 - 18. Εὐρ. Σοῦρλα, Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη στὴν ἐπαρχία Κονίτσης, Ἡπειρωτικὴ Ἑστία, 6 (1957), σ. 41. Γ. Πατάρη, Ἡ Μεσοβίτικη ξυλογλυπτικὴ, Φύσις καὶ Ζωή, τευχ. 3 (1973), σ. 22 - 23.

3. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν κ. Χαράλαμπο Σκαλιστῆ ποὺ μὲ προθυμία δέχθηκε νὰ ἀπαντήσῃ στὶς ἐρωτήσεις μου καὶ νὰ μοῦ παραχωρήσῃ σχεδιογραφήματα ἔργων του. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν κ. Γεώργιο Σκαλιστῆ, ἐπιλοποιοὺ στὸ Ἀγρίνιο, γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε, γραπτὰ καὶ προφορικὰ, γιὰ τὴν οἰκογένεια Σκαλιστῆ καθὼς καὶ γιὰ τὰ σχεδιογραφήματα καὶ τὶς φωτογραφίες, ποὺ μοῦ παραχώρησε. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν αἰδεσιμώτατο κ. Κωνσταντῖνο Σκαλιστῆ ποὺ συμπλήρωσε τὶς πληροφορίες μου κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὸ ἐργαστήριό του στὸ Ἐπταχώρι τῆς Καστοριάς καὶ στὸ ἐργαστήριό τοῦ γιοῦ του στὸ Τσοτῖλι Βοῖου.

4. Βλ. καὶ «Ξυλογλύπτες καὶ μαραγκοί», περ. Ἀρμολοί, τευχ. 7 (1979), σ. 22.

5. Ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λ. tagliatore, ποὺ σημαίνει τὸν λαξευτῆ, τὸν σκαλιστῆ.

Ο Ἀναστάσιος, γνωστός ὡς Μαστρο-Τάσης, ἔζησε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου. Παιδιά του ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος, γνωστός ὡς Κωτούλας, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Δημήτριος, ποὺ διατήρησε καὶ τὸ ἐπώνυμο Σέχης¹. Καὶ οἱ τρεῖς ἔζησαν καὶ ἐργάσθηκαν περίπου μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα. Εἰδικότερα ὁ Κωτούλας, σύμφωνα μὲ τὴν προφορική παράδοση, ἦταν μεγάλος καλλιτέχνης καὶ ἱεροψάλτης². Ἀπὸ τὰ πέντε παιδιά του μόνο ὁ Βασίλειος (1881 - 1943), γνωστός μὲ τὸ ὄνομα Βασιλάκης, συνέχισε τὴν οἰκογενειακή καλλιτεχνική παράδοση, τὴν ὁποία μετέδωσε στὰ τρία παιδιά του ποὺ ἀπογορεύονται μέχρι σήμερα ἐπαγγελματικά μὲ τὴν ξυλογλύπτική. Ἀπὸ αὐτὰ ὁ Κωνσταντῖνος (1911 -) ζεῖ καὶ ἐργάζεται στὸ Ἑπταχῶρι Καστοριάς. Ὁ Γεώργιος (1919 -) ἀσχοῦνται τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιπλοποιῦ στὸ Ἀγρίνιο. Ὁ Χαράλαμπος ἢ Λάμπρος (1913 -), ὕστερα ἀπὸ περιπλάνηση μεταξὺ Γοργοποτάμου, Ἰωαννίνων, Ἀγρινίου καὶ Ἀθηνῶν ἔχει ἐγκατασταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ Ἰωάννινα. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ πιὸ πιστὸς στὴν καλλιτεχνική παράδοση τῆς οἰκογένειας, χωρὶς ὥστόσο νὰ μπορεῖ νὰ φθάσει τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῶν προγόνων του. Ὁ Ἰωάννης δίδαξε τὴν τέχνη στὸ γιό του Νικόλαο (1884 -

1. Ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη (ὅπ. π., σ. 18) ἀναφέρεται σὲ συνεργασία τῶν ἀδελφῶν Ἀναστασίου, Ἰωάννη καὶ Γεωργίου Ταγιαδῶρων μὲ ἄλλους ξυλογλύπτες ἀπὸ τὸ Τούρνοβο μὲ τὸ ὄνομα Σέχης, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἰωαννίνων. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸ ὄνομα Σέχης, ποὺ μέλη της παίρνουν τὸ ἐπαγγελματικὸ ὄνομα Σκαλιστῆς ἢ Ταλιαδῶρος-Ταλιαδοῦρος. Πρβλ. Κ Ὁ Σ Τ Α Φ α λ τ ἄ τ ς, Λοτόμοι, ταλιαδῶροι, βαγενάδες, Ἑλληνικὰ Γράμματα, τ. Γ' (1928) ἀρ. 5, σ. 183.

2. Σύμφωνα μὲ παράδοση ποὺ διέσωσε ὁ ἐγγονός του Κωνσταντῖνος Σκαλιστῆς, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ τέμπλου τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου τῆς Λάρισας ὁ κακοντυμένος ξυλογλύπτης Μαστρο-Κώστας θέλησε νὰ ψάλει, ἀλλὰ προσπάθησαν νὰ τὸν ἀποτρέψουν ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τοῦ Δεσπότη. Ἐκεῖνος ἐπέμεινε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπάσει τὰ συγχαρητήρια τοῦ Δεσπότη, ποὺ στὸ τέλος ἐνθουσιασμένος τὸν ἀγκάλιασε καὶ τὸν φίλησε (Κέντρο Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὸ ἐξῆς ΚΛ, χφ. 4102, σ. 125, Ἑπταχῶρι Καστοριάς, 1978, συλλ. Αἰκατ. Πολυμέρου-Καμηλάκη).

1963) και ο Δημήτριος στο γιό του Μάρκο, που παντρεύτηκε και έζησε στο Δίλοφο (παλ. Σοποτσέλι) του Ζαγοριού και εργάστηκε κυρίως στα Ζαγοροχώρια. Οι απόγονοί του δεν συνέχισαν την ξυλογλυπτική τέχνη. Ο γιός του Ζήσης έγινε γεωργός και ο έγγονός του Δημήτριος ράφτης.

Οι ξυλογλύπτες του Γοργοποτάμου αναλάμβαναν κάθε είδους ξυλογλυπτική εργασία¹: διακόσμηση εκκλησιών (τέμπλα, προσκυνητάρια, εικονοστάσια, παγκάρια, πλαίσια εικόνων, σκαλιστές εικόνες κ.ά.), δημοσίων κτιρίων (άρχονταρίκια - ξενώνες κ.ά.) και άρχοντικων (ταβάνια, μεσάντρες, κασέλες, στεφανοθήκες, εικονοστάσια, κορνίζες κλπ.). Εκεί όμως που διέπρεψαν είναι η φιλοτέχνηση τέμπλων².

Το έργο τους καλύπτει, όσο μπορούμε να το παρακολουθήσουμε, διάστημα δύο περίπου αιώνων από το τέλος του 18ου αιώνα. Στην Ήπειρο συμβαίνει κατά το α' μισό του 19ου αι. να ανακαινίζονται εκκλησίες και να χτίζονται πολλά άρχοντικά³. Ειδικά μετά το θάνατο του 'Αλῆ Πασᾶ παρατηρήθηκε αύξημένη ζήτηση ειδικευμένων τεχνιτών και διακοσμητών, προκειμένου να αποκατασταθούν οι καταστροφές από τις γνωστές βιαιότητες του⁴.

Το πρώτο γνωστό μας έργο των Γοργοποταίων ξυλογλυπτών ανάγεται ακριβώς στην περίοδο του 'Αλῆ Πασᾶ. Βρίσκεται στην έσοκλήσια της Παναγίας του μοναστηριού του 'Αγίου 'Ιακώβου στα Δολιανά του Παγονίου. Είναι ένα τέμπλο εξαιρετικής τέχνης με την απλότητα των διακοσμητικών του μοτίβων. Σύμφωνα με μιὰ παράδοση, που έχει καταγράψει η 'Αγγλική Χατζημιχάλη, οι άδελφοί Ταλιαδόροι, φημισμένοι τεχνίτες, κυνηγημένοι από τον 'Αλῆ Πασᾶ κατέφυγαν στο μοναστήρι του 'Αγίου 'Ιακώβου στα Δολιανά για ένα σχεδόν χρόνο. Στο διάστημα αυτό και από εύγνωμοσύνη για τὴ σωτήρια φιλοξενία σκάλισαν το τέμπλο⁵.

Στα χρόνια της ανοικοδομήσεως των 'Ιωαννίνων, μετά την πτώση του 'Αλῆ Πασᾶ, οί ἴδιοι καλλιτέχνες ανέλαβαν, ὕστερα ἀπὸ σχετικό διαγωνισμό, νὰ φιλοτεχνήσουν τὸ τέμπλο τοῦ 'Αγίου 'Αθανασίου τῶν 'Ιωαννίνων. Τὸ ἔργο αὐτό, παρὰ τὴ

1. Κώστα Φαλτάιτς, ὅπ. π., σ. 183. Anghéliki Hadjimihi, ὅπ. π. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138.

2. Κώστα Φαλτάιτς, ὅπ. π.

3. Παν. 'Αραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς 'Ηπείρου, τ. 2, 'Αθήναι 1856, σ. 244. Πρβλ. 'Ανδρ. Ξυγοπούλου, Μεσαιωνικά μνημεῖα 'Ιωαννίνων, 'Ηπειρωτικά Χρονικά 1 (1926), σ. 53 - 54.

4. 'Αποστ. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία τῆς Μακεδονίας (1354 - 1833), ὅπ. π., σ. 428.

5. Anghéliki Hadjimihi, ὅπ. π., σ. 18.

βαρεια διακόσμηση και τὰ συμπλέγματά του, πού δείχνουν έντονη δυτική επίδραση, φαινόμενο πού παρουσιάζεται γενικά αύτή τήν εποχή στην έλληνική τέχνη¹, έχει πρωτοτυπία στη σύνθεση και ιδιαίτερο λαϊκό ύφος, προπάντων όμως δείχνει τīs μεγάλες καλλιτεχνικές δυνατότητες τών κατασκευαστών του. Για τή δημιουργία του εργάσθηκαν ό Τάσης και ό γιοί του Κωτούλας, Ίωάννης και Δημήτριος περίπου δέκα χρόνια (1830 - 1840)².

Οί ίδιοι λαϊκοί τεχνίτες σκάλισαν τó καμένο σήμερα τέμπλο τού 'Αγίου 'Αχιλλείου τής Λάρισας. Έργα τους είναι επίσης τά τέμπλα τού 'Αγίου Χαραλάμπους τής Πρέβεζας³, τού 'Αγίου Σπυριδωνος τής Βόνιτσας, εξαιρετικής τέχνης, τής μητροπόλεως τής Σωπικής τής Β. 'Ηπείρου, καθώς και εικονοστάσια έκκλησιών σέ χωριά τής έπαρχίας Πωγωνίου, τής Χιμάρας, τής Πρεμετής, τής Κορυτσάς, τής Πολίβιστας και τού 'Αργυροκάστρου⁴.

Στόν τόπο τής καταγωγής τους δέν άφησαν πολλά έργα. Ένα προσκυνητάρι στην έκκλησία τής Παναγίας τής γειτονικής Βούρμπιανης και από ένα στα επίσης γειτονικά χωριά 'Αμάραντος και 'Ασημαχώρι είναι ό,τι διασώθηκε από τά έργα πού φιλοτέχνησαν όι πρώτοι εκείνοι σκαλιστές στην έπαρχία τους.

Οί άδελφοί Κωτούλας και Δημήτριος σκάλισαν τó τέμπλο τού 'Αγίου 'Αχιλλείου τού Πενταλόφου Βατού⁵. Ό τελευταίος εργάστηκε στην περιοχή τού Μοναστηρίου Μακεδονίας και στο Λεσκοβίσι Β. 'Ηπείρου. Επώνυμο έργο του είναι ένα εικονοστάσι στη μητρόπολη τής Καστοριάς⁶.

'Από τήν τρίτη γενιά, ό Νικόλαος Σκαλιστής φιλοτέχνησε τέμπλο στο χωριό

1. 'Αριστ. Ζάχου, 'Αρχιτεκτονικά σημειώματα. Ίωάννινα, 'Ηπειρωτικά Χρονικά 3 (1928), σ. 303. Πρβλ. Κίτσοου Μακρ ή, Ξυλογλυπτική, όπ. π., σ. 62.

2. 'Ο καθηγ. Νικ. Μουτσόπουλος αποδίδει, έσφαλμένα, τήν κατασκευή τού τέμπλου στόν Βασίλειο Σκαλιστή (Νικ. Κ. Μουτσόπουλου, Μακεδονική άρχιτεκτονική. Συμβολή εις τήν μελέτην τής έλληνικής οίκιας, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 100' πρβλ. και περ. 'Αρμολόι, τευχ. 7 (1979), σ. 22-23).

3. Βλ. και Anghélikí Hadjímihali, όπ. π., σ. 18. Τó τέμπλο αύτό πρέπει νά έχει κατασκευασθεϊ πριν από έκείνο τού 'Αγίου 'Αθανασίου Ίωαννίνων, άφού ό ναός τού 'Αγίου Χαραλάμπους κτίστηκε άπερι τās άρχάς τού παρελθόντος αιώνος έκ βάθρων» (Σερφεϊμ Βυζαντίου, Δοκίμιον Ιστορικής τινος περιλήψεως τής ... 'Αρτης και ... Πρεβέζης, έν 'Αθήναις 1884, σ. 254).

4. Anghélikí Hadjímihali, όπ. π.

5. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 126.

6. Anghélikí Hadjímihali, όπ. π., σ. 18. Πανεπιστήμιο 'Αθηνών, Λαογραφική Συλλογή έδρας Λαογραφίας (στό έξής ΠΑ), χφ. 1423, σ. 40 (Γοργοπόταμος Ίωαννίνων, 1971, συλλ. Γεώργ. Θεοδοσίου).

Πληκάτι τῆς Κόνιτσας. Ἐργάσθηκε ἐπίσης στὴν Αἰτωλοακαρνανία (τέμπλα στὴν Κονοπία, Λεπενού, Μπαμπαλιό Ἀμφιλοχίας, προσκυνητάρι στὴ μητρόπολη Ἀγρινίου, ἄμβωνα, θρόνο, προσκυνητάρι στὸ Παναιτώλιο)¹. Ὁ Μάρκος Σκαλιστής, ποὺ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἄριστος ξυλογλύπτης, ἐργάστηκε στὰ Ζαγοροχώρια μὲ μόνιμο ὀρμητήριο τὸ Δίλοφο (Σοποτσέλι)².

Παράλληλα μὲ τὴν οἰκογένεια Σκαλιστῆ ἐργάζονται, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., οἱ ἀδελφοὶ Βούρη στὴ Μακεδονία, τὴν Ἀλβανία, τὴ Σερβία καὶ τὴ Ρουμανία³, καθὼς καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς Παπαγεωργίου, ξυλουργὸς καὶ ξυλογλύπτης, ποὺ ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα στὴν περιοχή Ἀγρινίου⁴.

Σημαντικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου Σκαλιστῆ, ποὺ εἶχε τελειοποιήσει τὴν τέχνη του στὴ Φλωρεντία τῆς Ἰταλίας ἐπὶ δύο χρόνια. Στὰ ἔργα του, ποὺ τὰ διακρίνει ἀπόλυτη συμμετρία, εἶναι φανερὴ ἡ δυτικὴ ἐπίδραση. Τὸ Βασίλειο Σκαλιστῆ, ποὺ ἦταν ἄριστος τεχνίτης τοῦ ξύλου καὶ ψάλτης, πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε ὡς τὸν τελευταῖο μεγάλο ξυλογλύπτη τοῦ Τουρνόβου. Ἦταν ὁ αὐτοκράτορας τῆς τέχνης», ὅπως χαρακτηριστικὰ συνηθίζουν νὰ τὸν ἀποκαλοῦν οἱ ἀπόγονοί του, ἀναγνωρίζοντας ἀνεπιφύλακτα τὸ μεγάλο καλλιτεχνικὸ του ταλέντο. Ὁ Βασ. Σκαλιστῆς ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένος στὸ Τούρναβο, συνεχίζοντας, ὅμως, τὴν παράδοση τῶν πλανόδιων λαϊκῶν τεχνιτῶν τῆς περιοχῆς ταξίδευσ συχνὰ σὲ διάφορα μέρη γιὰ νὰ ἀναζητήσει ἐργασία. Τὰ κυριότερα ἔργα του εἶναι: Τὸ τέμπλο καὶ τὰ ὑπόλοιπα ξυλόγλυπτα τμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Πυροσκάλης (1926), ἓνας ἐπιτάφιος γιὰ ἐκκλησία τῆς Κορυτσᾶς (1928) καὶ τέμπλο σὲ ἐκκλησία στοὺς Γεωργουτσάτες τῆς Δροπόλεως τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀρκετὰ εἶναι τὰ ἔργα του στὴν περιοχή Αἰτωλ/νίας - Πρέβεζας, ὅπου ἐργάστηκε μαζὶ μὲ τὰ παιδιά του πολλὰ χρόνια: Ἀρχιερατικὸς θρόνος, ἄμβωνας, προσκυνητάρι καὶ Ὠραία Πύλη στὴν Ἀγία Τριάδα καὶ τὸν Ἅγιο Χριστόφορο Ἀγρινίου, προσκυνητάρι στὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀγρινίου, δεσποτικὸ θρόνο σὲ ἐκκλησίες στὰ χωριά Παππαδάτες, Γραμματικοῦ καὶ Ζευγαράκι Μεσολογγίου, τμήμα τέμπλου ὡς συμπλήρωμα ὑπάρχοντος ἐξαιρετικῆς τέχνης⁵ καὶ πόρτα ἐκκλη-

1. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 126. Βλ. καὶ Κ. Σ τ ο ῦ ρ ν α, Οἱ παλιές τέχνες στὰ χωριά τῆς Ἠπείρου. (Ξυλογλύπτες, κτίστες, ζωγράφοι), ἐφημ. «Ἀκρόπολις», 26-9-1936, ἀρ. φ. 2750, σ. 3, ὅπου δημοσιεύεται καὶ φωτογραφία τοῦ Ν. Σκαλιστῆ.

2. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π., σ. 18. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 125. Βλ. καὶ Ε ὕ ρ. Σ ο ῦ ρ λ α, Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη στὴν ἐπαρχία Κονίτσης, ὅπ. π.

3. Ξυλογλύπτες καὶ μαραγκοί, περ. Ἀρμολοί, τεύχ. 7 (1979), σ. 22. Βλ. καὶ ΚΛ, χφ. 4102, σ. 138.

4. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 137.

5. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 125 καὶ 138. Ἡ ἀπομίμηση τοῦ παλιοῦ τέμπλου ἔχει γίνεи ἀριστο-

σίας στο Αιτωλικό καθώς και διάφορα μικρότερα ξυλόγλυπτα κομμάτια στην 'Αμφιλοχία, το Ξηρόμερο, το Θέρμο Τριγωνίδας¹ κ.ά.

Στην ιδιαίτερη πατρίδα του φιλοτέχνησε το τέμπλο του ναού της Παναγίας. Για το τέμπλο αυτό οι παλιότεροι διηγούνται ότι κάποτε, ενώ ακόμη ζούσε ο καλλιτέχνης του, πέρασαν από το χωριό 'Αγγλοι ὀρειβάτες, που ἐπισκέφθηκαν τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας καὶ ἀποθαύμασαν κυρίως τὰ βημόθυρα καὶ «τὴν ἄμπελο» τοῦ τέμπλου. 'Εκεῖνο τὸν καιρὸ ἔτυχε νὰ ἔχει ραγίσει ἡ ἐκκλησία ἀπὸ μιὰ καθίζηση τοῦ ἐδάφους. Οἱ 'Αγγλοι πρότειναν νὰ πληρώσουν τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ σ' ἀντάλλαγμα νὰ πάρουν μαζί τους τὰ βημόθυρα καὶ «τὴν ἄμπελο», πού θὰ μπορούσε νὰ τὰ ξαναφτιάξει ὁ ἴδιος καλλιτέχνης. Τότε ὁ Βασίλειος Σκαλιστῆς ἀρνήθηκε ἔντονα, τονίζοντας ιδιαίτερα ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ξαναφτιάξει τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὴν ἴδια ἐμπνευση².

'Εργα τοῦ Βασ. Σκαλιστῆ ὑπάρχουν ἀκόμη στὸ Πληκάτι, στὴ Βούρμπιανη καὶ στοὺς Χιονάδες τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας. 'Ας σημειωθεῖ, ὅτι ἓνα ξυλόγλυπτο ὁμοίωμα τοῦ Γεωργίου Οὐάσιγκτον, ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, βρίσκεται κάπου στὴν 'Αμερική. 'Επίσης μιὰ κασέλα, σκαλισμένη τὸ 1930 γιὰ τὸν Σπύρο Μελά, ἔχει καταλήξει, ἄγνωστο πῶς, σὲ κάποιο μουσεῖο τοῦ Παρισιῦ³. 'Ενα χαρακτηριστικὸ τῆς τεχνικῆς τοῦ ξυλόγλυπτου κάδρο, μὲ τὴν ἀσπρὴ τοῦ Παντακρατορα, βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ γιοῦ τοῦ Γεωργίου.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου Σκαλιστῆ, τὸ 1943 στὸ 'Αγρίνιο, ἡ ξυλογλυπτικὴ ἔπαψε νὰ ἀσκεῖται στὸν Γοργοπόταμο. Ὁ πρῶτος γιὸς τοῦ Κωνσταντῖνος, ἐφημέριος στὸ 'Επταχώρι Καστοριᾶς, ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὴν ξυλογλυπτικὴ καὶ ἔχει φιλοτεχνήσει πάνω ἀπὸ σαράντα τέμπλα⁴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς

τεχνικά, ὅπως διαπιστώσαμε, καὶ μόνο ἐμπειρο μάτι μπορεῖ νὰ διακρίνει τίς διαφορές. Εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Βασ. Σκαλιστῆ.

1. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 123 - 124 καὶ 137 - 138.

2. ΠΑ, χφ. 1423, σ. 40.

3. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 137.

4. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες πού μᾶς ἔδωσε ὁ ἴδιος, βοήθησε τὸ 1926 τὸν πατέρα του Βασίλειο στὴν κατασκευὴ τῶν τέμπλων τοῦ 'Αγ. Γεωργίου τῆς Πυρσόγιαννης καὶ τοῦ 'Αγ. Χριστοφόρου τοῦ 'Αγρινίου. 'Απὸ τὸ 1946, ὡς ἐφημέριος στὸ 'Επταχώρι τῆς Καστοριᾶς, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ξυλογλυπτικὴ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι πολλὲς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς πολέμους. 'Εχει φτιάξει: τέμπλο στὸ ναὸ τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων καὶ σύνθρονο στὴ μητρόπολη ('Αγ. Δημήτριος) τῆς Σιάτιστας, τὸ τέμπλο τῆς 'Αγ. Μαρίας στὸ Τσοτζί, ἄμβωνα καὶ δεσπ. θρόνο στὸν Βυθὸ (π. Ντόλο) Βοῖου, τέμπλα σὲ χωριὰ τοῦ Βοῖου (Πεπονιά, Δρυόβουνο, Πυλῶρι) καὶ τῆς Καστοριᾶς (μοναστήρι 'Αγ. 'Αντωνίου, 'Αγ. Παρασκευή, 'Αγ. Γεώργιος), θρόνο καὶ προσκυνητάρι στὸν 'Αγιο Πέτρο

Δυτ. Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Κορινθίας ἀλλὰ καὶ στὴ Λέσβο, ὅπου ἐργάσθηκε ἀπὸ τὸ 1958 ὡς τὸ 1968. Προσπαθεῖ, ὅπως λέγει, νὰ διατηρήσει τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση καὶ νὰ τὴν μεταδώσει καὶ στὸ γιό του, ποὺ διατηρεῖ ἐργαστήριο ξυλογλυπτικῆς στὸ Τσοτλίι Βοῦου.

Ὁ Γεώργιος Σκαλιστής, γιὸς ἐπίσης τοῦ Βασιλείου, ἐργάζεται στὸ Ἀγρίνιο καὶ τὴ γύρω περιοχὴ μαζὶ μὲ τὸ γιό του ὡς ἐπιπλοποῖδς καὶ προσπαθεῖ, ὅπως τουλάχιστον ἰσχυρίζεται, νὰ ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παραδοσιακὴ τέχνη¹.

Μὲ τὸν Χαράλαμπο ἢ Λάμπρο Σκαλιστὴ θὰ πρέπει, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ θεωρήσουμε ὅτι κλείνει ὁ μεγάλος κύκλος τῆς προσφορᾶς τῆς οἰκογένειας τῶν Σκαλιστῶν στὴν ξυλογλυπτικὴ τέχνη. Ὁ Χαρ. Σκαλιστής ἐργάσθηκε ὡς τὸ 1943 κοντὰ στὸν πατέρα του. Τὸ 1946 συμπλήρωσε μισοκαμμένο ἀξιόλογο τέμπλο στὸ μοναστήρι Διχούνη τοῦ Ραδοβιζίου Δωδώνης² καὶ τὸ 1947 - 48 φιλοτέχνησε, σύμφωνα μὲ τὸ παλιὸ σχέδιο, τὰ κατεστραμμένα βημόθυρα στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῶν Ἰωαννίνων. Ἔργα του εἶναι ἐπίσης τέμπλα σὲ ναοὺς στὴ Λυκόρραχη (παλ. Λούψκο), τὴν Ἁγία Παρασκευὴ (παλ. Κεράσοβο), τὴν Καστάνια (παλ. Καστάνιανη), τὸν Πύργο (παλ. Στράτσανη) τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας, τὴν Κράφη Ἰωαννίνων, στοὺς Ραφτανάιους τῶν Τζουμέρκων, στὴ Σίδερη Φιλιατῶν, τὸ Πολύδροσο Σουλίου, στὸ Νικολίτσι καὶ στὸν Γαλατὰ Προβέσης, στοὺς Φραγκοκλέες καὶ στὸ Τσεπέλοβο Ζαγοράνικα.

Πολυλόφου τῆς Ζίτσας. Ἀπὸ τὸ 1958 ὡς τὸ 1968 ἐργάστηκε στὴ Λέσβο, ὅπου φιλοτέχνησε: τμῆμα καμένου τέμπλου τῶν Ἀγ. Θεοδώρων Μυτιλήνης, τέμπλα στὸν Ἀγ. Ἰωάννη τὸν Καλυβίτη, στὸν Ἀγ. Παντελεήμονα στὸ Πέραμα, στὸ μοναστήρι τοῦ Ψηλοῦ, στὸν Πρόδρομο Πολιχνίτου, ἐπιτάφιο στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ Μυτιλήνης, εἰκονοστάσι τῆς Ἀγ. Βαρβάρας στὰ Πάμφυλλα κ.ἄ. Τὸ 1963 φιλοτέχνησε τέμπλο, εἰκονοστάσι, ἀρχιερατικὸ θρόνο καὶ κορνίζες εἰκόνων γιὰ τὸν Ἀγ. Ἀνδρέα τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Ντύσσελντορφ τῆς Δ. Γερμανίας καὶ ἀρχιερατικὸ θρόνο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἐχει ἐπίσης κατὰ καιροὺς σκαλίζει κασέλες, καθὼς καὶ πόρτες, λειψανοθήκες, παγκάρη κ.ἄ. στὴ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων.

1. Ἔργα του : τέμπλο στὸ Λαδοχώρι Ἠγουμένισας, στὴ Νερομάννα Τριχωνίδας, στὴ Σιάτιστα (παρεκκλησίη τῆς μητροπόλεως), ἐπέκταση τοῦ τέμπλου σὲ ναὸ τοῦ Νεοχωρίου Μεσολογγίου, παγκάρη στὸν Ἀγ. Γεώργιο καὶ Ἀγ. Ἀθανάσιο Ἀγρινίου, τέμπλο καὶ θρόνος στὴ Γουργιώτισσα Ἀγρινίου, παγκάρη, ἄμβωνας, προσκυνητάρη, ἀναλόγια στὴν Κοίμησι τῆς Παναγίας στὸ Αἰτωλικό, παγκάρη καὶ προσκυνητάρη στὸν Ἀγ. Σπυρίδωνα Ἀγρινίου, κουβούκλιο ἐπιταφίου καὶ προσκυνητάρη στὴν Ἀγ. Παρασκευὴ Μεσολογγίου, θρόνος, ἄμβωνας καὶ κουβούκλιο ἐπιταφίου στοὺς Παππαδάτες Μακρινεῖας Μεσολογγίου, ἀρχιερατικὸς θρόνος στὴ Ματαράγκια, διάφορα ξυλόγλυπτα στὴν Κάτω Μακρινοῦ καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα Μεσολογγίου. Μαζὶ του ἐργάστηκε καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Δημ. Γράβος, ποὺ ἔχει κατασκευάσει ἀρκετὰ ἔργα στὴν περιοχὴ Ἀγρινίου.

2. Ἡ Ἀγγελικὴ Κατζίμηχάλη (ὅπ. π., σ. 18) ἀναφέρει τέμπλο σὲ ἐκκλησίᾳ τοῦ χωριοῦ Ἐλαφος Σουλίου, ποὺ ἔγινε τὸ 1945 ἀπὸ τὸν Λάμπρο Σκαλιστὴ.

Ἀξιόλογες εἶναι καὶ οἱ ξυλόγλυπτες εἰκόνες ποὺ κατὰ καιροὺς φιλοτέχνησε. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς μὲ παράσταση τοῦ Μ. Βασιλείου, διαστάσεων 0,20 × 0,80 μ., ἀνήκει σὲ ἰδιώτη, ποὺ ζεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἄλλη εἰκόνα μὲ παράσταση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ «ἐξ Ἰωαννίνων» μὲ φουστανέλλα φυλάγεται στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Φιλοθέης ἐπίσης στὴν Ἀθήνα. Δυὸ ἀκόμη εἰκόνες μὲ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ τῆς Παναγίας Προσευχομένης ἔχουν καταλήξει σήμερα στὴν Ἰταλία¹. Ἀρκετὰ εἶναι ἐπίσης τὰ ξυλόγλυπτα ταβάνια σὲ ἐκκλησίες στὴ Δράχανη καὶ στὸ Πολύδροσο Παραμυθιάς κ.ά. καὶ σὲ ἀρχοντικά (π.χ. στὸ ἀρχοντικὸ τῆς Φρόσως Ἰωαννίδου στὸ Τσεπέλοβο, τοῦ Γ. Τσόγκα στὰ Γιάννενα καὶ σὲ διάφορα ἄλλα στὴν Ἀθήνα).

Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη μεταδιδόταν ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί. Ἡ διατήρησή της σὲ στενὰ πλαίσια περισσότερο ἀπὸ δύο αἰῶνες εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου, ποὺ εἶχαν ὀργανωθεί τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, προκειμένου κυρίως νὰ διασφαλίσουν τὰ ἐπαγγελματικά τους συμφέροντα, ὅπως συνέβαινε μὲ ἀνάλογα καλλιτεχνικά ἐπαγγέλματα². Ἀπὸ τὴν παράδοση αὕτῃ δὲν ἀπαρτίζονταν οἱ ξυλογλύπτες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, οὔτε ὅταν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίζουν κατὰ καιροὺς δελεαστικὲς προτάσεις, ποὺ θὰ τοὺς ἀναδείκνυαν καλλιτεχνικά καὶ οικονομικά, ἂν τουλάχιστον κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς σχετικὲς προφορικὲς παραδόσεις³. Στὸν περιορισμὸ βέβαια τῆς τέχνης στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νὰ συντελεσάν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως ἡ δυσκολία ἐκμαθήσεώς της ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ ἐλλειψή σχετικοῦ ταλέντου. Γιατὶ ἡ μαθητεία στὴν τέχνη πρέπει νὰ ἦταν πολὺ δύσκολη ἀπόθεση. Χρειαζόταν μεγάλη ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, προσόντα δηλ. ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἰδιαίτερη σχέση πατέρα καὶ παιδιοῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν.

Ἡ ὀργάνωση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν ξυλογλυπτῶν δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ συντεχνιακή⁴. Ὅπωςδήποτε ὅμως στὸ συνεργεῖο τους, τὸ «μπ'λοῦκ'» ἢ

1. Βλ. Εὐρ. Σούρλα, ὅπ. π., σ. 42, ὅπου φωτογραφία τῶν δύο ἔργων.

2. Βλ. Κίτσοι Μακρῆ, Χιονιάδτες ζωγράφοι, Ἀθήνα 1981, σ. 19-24.

3. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση κάποιος ἀπὸ τοὺς Σκαλιστές, ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶχε φτειάξει τὸν θρόνο τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας. Τόση φυσικότητα εἶχαν τὰ λιοντάρια ποὺ στήριζαν τὸν θρόνο, ὥστε Ἀγγλοὶ διπλωμάτες ποὺ τὸν εἶδαν ἐνθουσιάστηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ πρότειναν νὰ πάει στὴν Ἀγγλία μὲ πολὺ μεγάλο μισθό, γιὰ νὰ διδάξει τὴν τέχνη του ἐκεῖ. Ἐκεῖνος ἀρνήθηκε, ἐπειδὴ, ὅπως εἶπε, εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τοὺς προγόνους του τὴν πίστη ὅτι ἡ τέχνη τῆς ξυλογλυπτικῆς δὲν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὴν οἰκογένεια (ΠΑ, χφ. 1423, σ. 40). Κάτι ἀνάλογο ἐπαναλήφθηκε μὲ τὸν Χαράλαμπο Σκαλιστή, ὅταν ἐργαζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν βημοθύρων τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἰωαννίνων (1947 - 48) (ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138).

4. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε ὡς τώρα δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ ξυλογλύπτες τοῦ Τουρνόβου ἦταν ὀργανωμένοι σὲ ἰσάφι ἢ ρουφέτι, ὅπως ὑποστηρί-

«σ'νάφ» ἢ «νταϊφᾶ»), ὅπως τὸ χαρακτηρίζαν, ὑπῆρχε κάποια ἱεραρχία. Ὑπῆρχε ὁ πρωτομάστορας, συνήθως ὁ πιδὴ ἡλικιωμένος, ποὺ ἐβγαζε καὶ φύλασσε τὰ σχέδια, ἔκανε τὰ «τελειώματα» τοῦ ἔργου καὶ ἔκλεινε τὶς συμφωνίες γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐργασίας. Ἀκολουθοῦσαν οἱ μαστοροί, ποὺ εἶχαν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κύρια ξυλογλυπτική ἐργασία, καὶ οἱ μαθητευόμενοι, τὰ τσιράκια, ποὺ ἀσχολοῦνταν στὴν ἀρχὴ μὲ βοηθητικὲς ἐργασίες, ὅπως τὸ τρύχισμα τῶν ἐργαλείων - σκαρπέλων, καὶ ὕστερα μὲ τὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο ἀσκοῦνταν συνήθως κάθε Κυριακὴ μετὰ τὴ θεία λειτουργία, ποὺ παρκαλοιοῦσε ὅλο τὸ «μπ'λούκ'», μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ πρωτομάστορα. Οἱ μαθητευόμενοι χρειάζονταν συνήθως δυὸ ὥς τρία χρόνια κατώτερης ἐπαγγελματικῆς μαθητείας¹.

Ὅσοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ ξυλογλυπτικὴ ἐργασία ἔσπευδαν νὰ συναντήσουν τοὺς ξυλογλύπτες στὸ χωριὸ τῆς καταγωγῆς τους. Οἱ τελευταῖοι πάλι ἔσπευδαν μὲ τὴ σειρά τους νὰ ἀναζητήσουν ἐργασία σὲ τόπους, ὅπου ὑπῆρχε ζήτησις, ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ εἰδοποίησίν τους ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους μαστόρους-κτίστες.

Οἱ συμφωνίες γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐνὸς ἐργαζομένου μὲ βάση κάποιο ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ ἔδειχνε ὁ πρωτομάστορας. Τὰ σχέδια αὐτὰ ἦσαν ἡ πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο ἐνὸς ἄλλου. Τὰ σχέδια γιὰ τὰ τέμπλα ἦσαν συνήθως τυπικά, γιατί οἱ παλιοὶ ξυλογλύπτες πᾶσαν τὴν παράδοσιν τὴν τέχνη καὶ κωπέρizαν πολὺ δύσκολα. Ἦταν μάλιστα δυνατόν καὶ νὰ ἀφήσουν μιὰ ἐργασία, ἀν' διαπίστωναν ὅτι θὰ τοὺς μείωνε καλλιτεχνικά². Ἡ διαδικασία προέβλεπε τὴν ὑπογραφὴ τοῦ συμφωνητικοῦ (ποὺ γραφόταν συνήθως στὸ πίσω μέρος τοῦ σχεδίου ἢ στὸ περιθώριό του), στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονταν προθεσμία παραδόσεως καὶ ποινικὴ ρήτρα, σὲ περίπτωσιν ποὺ δὲν θὰ ἦταν ἐμπρόθεσμα ἔτοιμο τὸ ἔργο, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς «ἀρριβώνας», δηλ. τῆς προκαταβολῆς ποὺ ἔπρεπε νὰ πάρουν, καὶ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε συνήθως στὸ ἓνα τρίτο τῆς ὀλικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου³. Ἀνάλογα μὲ τὴ συμφωνία οἱ ξυλογλύπτες ἐργάζονταν «σύ-

ζει ἡ Ἀγγλικὴ Χατζημιχάλη (ὅπ. π., σ. 27)· πρβλ. καὶ Κίτσου Μακρῆ, Χιονιάδτες ζωγράφοι, ὅπ.π., σ. 13 - 14, καὶ Βασίλη Πλάτανου, Ἡ Μεσοβίτικὴ λαϊκὴ ξυλογλυπτικὴ τέχνη, περ. Ἡώς, ἔτ. 4 (1961) ἀρ. 51 (10) σ. 53. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε τέτοια ὀργάνωσις.

1. Κ. Φαλτάιτς, Λατομοὶ, ταλιαδόροι, βαγενάδες, Ἑλληνικὰ Γράμματα, τ. Γ' (1928), ἀρ. 5, σ. 183.

2. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 128-129. Βλ. καὶ Κ. Φαλτάιτς, Τὸ τέμπλον τοῦ Ἀγίου Διονυσίου. Οἱ ἐκ Τουρνόβου τῆς Ἡπείρου σκαλισταί, ἐφημ. «Ἡ Ἑθνικὴ», Ἀθῆναι, ἔτ. Γ' (1937 - 38), 21-10-1938, ἀρ. φ. 1082, σ. 3. Anghélikí Hadjímihali, ὅπ. π., σ. 27 - 28.

3. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 129 - 130. Anghélikí Hadjímihali, ὅπ. π., σ. 21 κέξ. Πρβλ. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνην στὴν Κεφαλονιά (17ος - 19ος αἰ.). (Ἀγιογράφοι—ξυλογλύπτες—ἀργυρογλύπτες), Κεφαλληνια-

ψουμα» ή «ξίψουμα», δηλ. οί ἐργοδότες τοὺς ἐξασφάλιζαν ἢ ὄχι τὴν τροφή. Τὴν πρώτη ὕλη διέθετε ὁ τεχνίτης ἢ ὁ πελάτης με ἀνάλογη διαμόρφωση τῆς τιμῆς.

Γιὰ τὴν ἀνάληψη ἐκτελέσεως ἐνὸς μεγάλου ἔργου γινόταν κάποτε καὶ διαγωνισμός. Σὲ περίπτωσι προσελεύσεως δύο ἢ περισσοτέρων συνεργείων καλλιτεχνῶν, γινόταν ἀνάθεση στὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τῆς φιλοτεχνήσεως ἐνὸς μικροῦ τμήματος τοῦ ἔργου καὶ ἀνάλογα με τὴν καλλιτεχνικὴ ἀπόδοσι γινόταν ἡ τελικὴ ἀνάθεση τῆς ἐργασίας. Ἔτσι π.χ. στὴν περίπτωσι τοῦ μεγάλου τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῶν Ἰωαννίνων ἔγινε, σύμφωνα με τὴν παράδοσι, διαγωνισμός με συμμετοχὴ Τουρνοβιτῶν καὶ Μετσοβιτῶν¹ ξυλογλυπτῶν. Στούς Μετσοβίτες καλλιτέχνες εἶχε ἀνατεθεῖ τὸ σκάλισμα τοῦ ἁμβωνά καὶ στοὺς Τουρνοβίτες τοῦ δεσποτικοῦ θρόνου. Οἱ τελευταῖοι προκρίθηκαν νὰ κατασκευάσουν τελικὰ τὸ ἔργο στὸ σύνολό του, ἐπειδὴ, προφανῶς, ἡ ἐργασία τους θεωρήθηκε τελειότερη².

Οἱ Τουρνοβίτες ξυλογλύπτες, πού, ὅπως εἶπαμε, ἀναλάμβαναν κάθε εἶδους ξυλογλυπτικὴ ἐργασία (τέμπλα, ταβάνια, κασέλες, οἰκιακὰ σκεύη, ἀκόμη καὶ βαρέλια) εἶχαν εἰδικευθεῖ κυρίως στὴν ἐκκλησιαστικὴ διακοσμητικὴ, ἐνῶ οἱ ἐπίσης ἀξιόλογοι Μετσοβίτες ὁμότεχοί τους εἶχαν προτίμησι, καὶ ἔγιναν γνωστοὶ περισσό-

τερο γι' αὐτό, στὸ σκάλισμα νυφικῶν κασέλων³. Οἱ παλιότεροι ξυλογλύπτες σχεδίαζαν μόνοι τὰ γλυπτά τους, ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον (παραστάσεις ἀνθρώπων, ζώων, πουλιῶν, δένδρων, λουλουδιῶν κ.ἄ.) ἢ ἀπὸ παλιότερα ξυλόγλυπτα ἔργα. «Ἦταν καὶ θεοφοβούμενοι ἄνθρωποι. Διάβαζαν τίς Γραφές. Ζωγράφιζαν κι ἀπὸ κεῖ μέσα»⁴. Ἔτσι στίς «ποδιές» τῶν τέμπλων σκάλιζαν κατὰ προτίμησι παραστάσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή (ἐξοδος τῶν Πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν Παράδεισο, θυσία τοῦ Ἀβραάμ, κατακλυσμὸς κ.ἄ.), τὸ δικέφαλο ἀετό, παγῶνια κλπ.

Τίς κασέλες καὶ τὰ ταβάνια διακοσμοῦσαν με μαργαρίτες, φύλλα, ἀπεικονίσεις ναῶν, κυπαρίσσια, κουκουνάρια κ.ἄ. Σχεδίαζαν εἴτε ἀπευθείας πάνω στὴν ξύλινη

κὰ Χρονικά, τ. 2 (1977), σ. 235 κέξ. Μ α ρ ί α ς Κ α ζ α ν ά κ η, Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸ 17ο αἰ., Ὁθησαυρίσματα, τ. 11 (1974), σ. 252.

1. Ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη ἀναφέρεται (ὅπ. π., σ. 19) σὲ διαγωνισμό μεταξὺ Τουρνοβιτῶν καὶ ξυλογλυπτῶν ἀπὸ τὰ Πράμαντα τῶν Τζουμέρκων, περιοχὴ χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπίδοσι στὴν ξυλογλυπτικὴ, ὅπως ἀντίθετα συμβαίνει με τὸ Μέτσοβο. Τὰ Πράμαντα εἶχαν ἰδιαίτερη ἐπίδοσι στὴν οἰκοδομικὴ καὶ ἦταν τὸ σημαντικότερο, τουλάχιστο σὲ ἀριθμὸ τεχνιτῶν, μαστοροχωρί τῶν Τζουμέρκων.

2. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 135 - 136. Βλ. καὶ Εὐ σ τ ρ. Τ σ α π α ρ λ ῆ, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἡπείρου 17ου —α' ἡμῆσεος 18ου αἰ., Ἀθῆναι 1980, σ. 45.

3. Κ. Φ α λ τ ά ι τ ς, Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες, ὅπ. π., σ. 183.

4. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 130.

ἐπιφάνεια εἶτε σὲ χαρτί. Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἀφοῦ διατρυποῦσαν μὲ βελόνα τὸ διάγραμμα τοῦ σχεδίου, τοποθετοῦσαν τὸ χαρτί πάνω στὴν ξύλινη ἐπιφάνεια, ποὺ προοριζόταν γιὰ σκάλισμα. Πάνω στὸ διάτρητο διάγραμμα ἔρριχναν σκόνη λευκὴ (ἀσβέστη, γύψο, ἀλεύρι) ἢ μαύρη (κάρβουνο, καπνιά) ἀνάλογα μὲ τὸ χρῶμα τοῦ ξύλου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σχηματιζόταν τὸ διάγραμμα στὴν ξύλινη ἐπιφάνεια ποὺ ὀριστικοποιοῦσαν μὲ μολύβι.

Ἀπὸ τὰ διάφορα εἶδη ξύλων οἱ παλιοὶ ξυλογλύπτες προτιμοῦσαν γιὰ τὴν ἐργασία τοὺς ξύλο καρυδιᾶς. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ πολλὲς φορές ἐργάζονταν στοὺς τόπους ποὺ ὑπῆρχαν πολλὲς καρυδιές. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἴδιοι οἱ ξυλογλύπτες, ἡ καρυδιὰ πρέπει νὰ κοπεῖ πέντε τουλάχιστον χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησή της γιὰ τὸν παραπάνω σκοπὸ¹. Νεότεροι ξυλογλύπτες, ὅπως ὁ Βασίλειος Σκαλιστής, χρησιμοποίησαν τὸ ρόμπολο, εἶδος πεύκου, ποὺ ἔχει πολὺ λάδι-ρητίνη καὶ δὲν προσβάλλεται ἀπὸ τὸ σαράκι. Σκάλιζαν ἐπίσης σὲ κυπαρισσόξυλο, ξύλο πολὺ σκληρὸ καὶ δυσκατέργαστο, ἀλλὰ καὶ σὲ κατώτερης ποιότητος ξύλα, ὅπως τῆς φλαμουριάς.

Τὰ ξύλα προμήθευαν συνήθως στὸν ξυλογλύπτη οἱ ξυλοκόποι («σερτζήδες») ἀπὸ τὴ Βούρμπιανη καὶ τὴν Αἰτωμηλίτσα (παλ. Νηστεϊκὴ) τῆς Κόνιτσας. Γιὰ ἐπικρίναν σὲ κομμάτια ποὺ τεμάχιζαν σὲ μικρότερα πλάτους 2, 3, 4 καὶ 5 ἐκ., μὲ ἓνα ἐργαλεῖο, τὸ «μπρατσόλι». Στὴ συνέχεια μὲ τὴν πλάνη «τὴ σπλάντζαν», τὰ καθάριζαν, τὰ ροκάνιζαν, τὰ εὐθυγράμμιζαν μὲ τὸ ἀλφάδι ἢ μὲ «ραβίτσα» καὶ τότε ἦταν ἑτοιμα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἐργασία.

Οἱ ξυλογλύπτες συνεργάζονταν συχνά, σύμφωνα μὲ προφορικὲς μαρτυρίες, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑλοτόμους τῆς περιοχῆς, ποὺ τοὺς προμήθευαν τὴν ξυλεία, καὶ μὲ τοὺς μαραγκοὺς-ξυουργοὺς, τὴν κυριότερη μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τοὺς κτίστες ἐπαγγελματικὴ τάξη στὸν Γοργοπόταμο. Αὐτοὶ ἀναλάμβαναν τὴν τοποθέτηση τῶν τέμπλων καὶ τῶν ταβανιῶν. Σύμφωνα πάντα μὲ τὶς ἴδιες μαρτυρίες, οἱ Σκαλιστὲς συνεργάζονταν καὶ μὲ τοὺς Χιοναδίτες ζωγράφους-ἀγιογράφους² καὶ κυρίως μὲ τοὺς Μαρινάδες, ποὺ θεωροῦσαν ἀνώτερους στὴ ζωγραφικὴ.

Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν ξυλογλυπτῶν στὸ Τούρνοβο δὲν ὑπάρχουν γραπτὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα. Βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ καλλιτέχνες τοῦ μικροῦ αὐτοῦ χωριοῦ παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σχεδὸν τῆς δημιουργικῆς τους δράσεως κάτοχοι μεγάλων μυστικῶν τῆς ξυλογλυπτικῆς τέχνης. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, ὅπως τὴ διασώζει ὁ Χα-

1. Κ. Φαλάτσης, Τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ ἐκ Τουρνόβου τῆς Ἡπείρου σκαλισταὶ, ἐφημ. «Ἡ Ἑθνικὴ», ὅπ.π.

2. Κίτσου Μακρή, ὅπ. π. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138.

ράλαμπος Σκαλιστής, ή οικογένειά του έχει την αρχή της στους ξυλογλύπτες του Μετσόβου. Δεν αποκλείεται έτσι οι Σέχληδες - Ταλιαδύροι - Σκαλιστήδες να κατέφυγαν στο Τούρνοβο κατά την εποχή του 'Αλῆ Πασᾶ, ἂν κρίνει κανείς καὶ ἀπὸ νῆν ἀνεπιβεβαίωτη ἀπὸ ἱστορικὰ στοιχεῖα παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου 'Ιακώβου στὰ Δολιανὰ φιλοτέχνησαν ὡς ἀντίδωρο γιὰ τὴ σωτηρία τους ἀπὸ τὸ διωγμὸ τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ¹.

RÉSUMÉ

Les sculpteurs sur bois de Tournovo (Gorgopotamos), éparchie de Konitsa

par Catherine Polymérou - Kamilakis

L'auteur présente l'activité artistique, la manière de travailler et les conditions de travail d'une lignée de sculpteurs sur bois du village de Gorgopotamos, dans l'éparchie de Konitsa, région de Iannina. Ces sculpteurs sur bois, qui appartenaient en fait à une même famille, ont fabriqué en l'espace de plus de deux siècles (de la fin du XVIIIe jusqu'à aujourd'hui) un grand nombre d'œuvres d'art en particulier religieux, tels qu'iconostases, icônes, portails d'églises, mais aussi d'art profane : coffres, armoires, plafonds, meubles divers, etc. Cet art, qui tend à disparaître, a toujours été conservé à l'intérieur de cadres familiaux stricts, et transmis de père en fils au cours de ses deux siècles d'existence.

L'espace à l'intérieur duquel les sculpteurs sur bois de Tournovo ont déployé leur activité a été pour l'essentiel la Grèce continentale, mais aussi les Balkans, la Russie, etc.

1. Anghéliki Hadjimihali, ὁπ. π., σ. 18. Πρβλ. παραπάνω, σ. 293.